

Лойка П. А. Шляхецка-сялянскія міжсаслоўныя адносіны на беларускіх землях у другой палове XVI - першай палове XVII ст. П. А. Лойка // Российские и славянские исследования: науч. сб. Вып. 4 / редкол.: А. П. Сальков, О. А. Яновский (отв. редакторы) [и др.]. — Минск: БГУ, 2009. — С. 67-74

П. А. Лойка

ШЛЯХЕЦКА-СЯЛЯНСКІЯ МІЖСАСЛОЎНЫЯ АДНОСІНЫ НА БЕЛАРУСКІХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XVI — ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XVII ст.

Праблема міжсаслоўных стасункаў падчас росквіту на беларускіх землях феадальнага ладу ў поўным аб'ёме практычна абыйдзена ўвагай сучаснай ды папярэдняй айчынна-закежнай гістарыяграфіі. Але зусім быць некранутай яна не магла, бо без асэнсавання саслоўных узаемадачыненняў проста немажліва даць поўную, дакладную характарыстыку стану і развіццю грамадства на землях Беларусі ў другой палове XVI — першай палове XVII ст. Магчыма, гэта акалічнасць вымушала даследчыкаў пры разглядзе розных праблем дзяржаўна-палітычнай, сацыяльна-эканамічнай, этна-культурнай гісторыі Беларусі волей-няволей кідаць позірк на адносіны паміж станамі тагачаснага грамадства.

Безумоўна, прашляхецкая палітыка дзяржавы ў XVI—XVIII ст. вызначала інвдыятыўную ролю ў міжсаслоўных стасунках у гэты час менавіта вышэйшага саслоўя. Але трэба аддаць даніну эпосе, калі распачаліся даследаванні праблемы. А гэта 30—80-я гг. XX ст., бо савецкі перыяд быў эпохай марксісцка-класавай ідэалогіі, у якой прыярытэт аддаваўся вывучэнню становішча «людзей простага стану», большасць з якіх складала сялянства. Прычым адносіны паміж землеўласнікамі і землекарыстальнікамі вызначаліся, на погляд даследчыкаў савецкага часу, як выключна канфрантацыйныя. Яркім сведчаннем таму назвы раздзелаў у абагульняючых і спецыяльных працах па гісторыі Беларусі другой паловы XVI — першай паловы XVII ст.: «Барацьба народных мас супраць феадальнага і нацыянальна-рэлігійнага прыгнёту»; «Антыфеадальная барацьба насельніцтва прыватнаўласніцкіх гарадоў. Паўстанні»; «Дакументы аб барацьбе сялян» [1, с. 51, 112, 242]. Безумоўна, медзевісты 50—70-х гг. XX ст. засноўвалі свае даследаванні на арыгінальных крыніцах, у якіх, відавочна, паўставалі неадназначныя, супярэчлівыя адносіны паміж панамі і падданымі. Залегалі яны ад матэрыяльнага стану ўладальніка зямлі і яго прыгонных, геаграфічнага месца знаходжання маёнтка, палітычнай сітуацыі, ды ўрэшце асабістых якасцей прадстаўніка элітарнага саслоўя. Але ўсебакова прааналізаваць дакументальны матэрыял гісторыкі савецкай эпохі не мелі магчы-масці з прычыны дзяржаўна-ідэалагічнай абмежаванасці.

Крыніцы, якія адзначаюць складаныя грамадскія адносіны паміж шляхтай і сялянствам, утрымліваюцца ў штогадовых актавых кнігах гродскіх і земскіх судаў, дзе былі зафіксаваны шляхецкія звароты ў павятовыя суды на супрацьпраўныя дзеянні прыгонных падданных (уцёкі, парубку лесу, патравы сенажацяў, адмовы ад выканання павіннасцей, крадзяжы, адкрытыя ўзброеныя канфлікты); таксама скаргі (суплікі) сялян землеўладальнікам, што канстатуюць прэтэнзіі землекарыстальнікаў да арандатараў і адміністратараў маёнткаў. Асабліва каштоўнасць і непаўторнасць скаргаў у тым, што яны зыходзілі непасрэдна ад прыгонных і перадавалі іх настроі, адносіны да гаспадароў, погляды землеўладальнікаў на эканамічныя і сацыяльныя навацыі ў метадах гаспадарання і пабытовыя зрухі ў паўсядзённым жыцці. У дадатак да азначанага гэтыя дакументы ў некаторых выпадках утрымлівалі паметкі і разгонутыя заўвагі землеўладальнікаў, якія выяўляюць рэакцыю феадалаў на крыўды сваіх падданных. Дакументы ўлікова-гаспадарчага, а таксама юрыдычнага характару — інвентары, рэгулявалі адносіны паміж шляхтай і сялянствам, а таксама паміж землеўласнікамі і арандатарамі. Тым

самым яны абаранялі ўладальніцкія правы і інтарэсы шляхецкага саслоўя ды фіксавалі сялянскую зямельную маёмасць, наяўнасць рабочай жывёлы і павіннасці, якія павінны быць непарушнымі. У інструкцыях пераважна магнатаў сваёй адміністрацыі ў маёнтках змяшчаўся матэрыял па кіраванні фальваркавай гаспадаркай. Ішла гаворка аб парадку выплаты сялянскага чыншу, выкананні паншчыны, іншых павіннасцей, пералічваюцца абавязкі розных катэгорый залежнага сялянства.

Канфліктнасць саслоўяў. Менавіта да сярэдзіны XVI ст. праз фільтры заканадаўчых актаў, у першую чаргу Статута Вялікага княства Літоўскага, судовых пастановаў, аграрнай рэформы, усталяваўся асабовы склад вышэйшага прывілеяванага саслоўя — шляхты, якая рэзка была аддзелена ад мяшчанства і сялянства: «Простых людей на шляхту гаспадар не маець павышати» [2, с. 75]. Сялянскае саслоўе, якое канчаткова сфарміравалася да канца XVI ст., было найшматлікім (больш за 80 % насельніцтва [3, с. 164—165]), і папаўнялася, дарэчы, часцяком за кошт збыднелай шляхты і «галоты».

Палярнасць юрыдычна-матэрыяльнага становішча пана і падданага, з аднаго боку, выклікала значныя міжсаслоўныя канфлікты, якія зыходзілі ад усёдазволенасці шляхты ў распараджэнні сваімі прыгоннымі і абароны, часта супрацьпраўнай, сялянамі сваіх інтарэсаў і гонару. Праўда, з другога боку, землеўласнік не мог падтрымліваць сваё высокаматэрыяльнае становішча без добра арганізаванай, найлепш заможнай, сялянскай гаспадаркі. Таму быў вымушаны яе падтрымліваць, а часам абараняць.

Так, безумоўна, лёс сяляніна і яго сям'і цалкам залежаў ад волі ўладальніка. Гэта відавочна з права шляхціца-гаспадара прадаваць сваіх прыгонных. Дастаткова згадаць запіс 1610 г. у актавай кнізе Браслаўскага земскага суда аб прадажы Б. Коваля землянінам С. Лавейка свайму брату Б. Лавейка: «Постановившысе очевисто у суду землии господарский повету Браславского пан Станислав Янович Ловейко сознал то пры листе своём, иж он, которог подданого мел спольного з братею своею на име Беньша Петюлевича Коваля, тогды телер часть свою ему межи братею належочую, того подданого, жоны и детей и всяких пожытков от него прыходячых продал брату своему пану Вацлаву Ловейку за дванадцать копгрошей литовских» [4, арк. 18].

З крыніц вынікаюць акты адкрытага гвалту шляхецкіх асоб супраць сялянскага асяродку. Так, у кнізе Слонімскага гродскага суда прысутнічае запіс за 1560 г. аб разрабаванні сялянскай маёмасці і вывадзе дваццаці сямей з вёскі Валковічы князем Палубенскім: «Княгиня Федорова Полубенская ... месяца июня 12, у середу, в недитности князя малжонка...у выменьи Котчице князь Андрей Иванович Полубенский, брат его милости, наехавшими квалтовне на село Котчишьское Валковичи, з многими слугами, поддаными своими, и всих подданных князя малжонка моего того села Валкович, човеков дванадцати самих, з домов, повезавши побрали, и нет ведома, где их подел. При котором ден наехали его квалтовном немало ся тым подданым князя, малжонка моего, шкод стало» [5, с. 58—59].

Цярпелі неаднаразова сяляне-земляробы адкрытае грабежніцтва з боку шляхты, якая была не ўнутры маёнтка, а ў стопрацэнтнай фіксаванасці суседская. Прычым шляхціцы-грабежнікі былі не ўладальнікамі зямельнай уласнасці, а служачымі адміністрацыі ці арандатарамі памешчыцкіх маёнткаў. Яркі прыклад таму — запіс у кнізе Слонімскага гродскага суда за 16 жніўня 1560 г. аб разрабаванні цівуном пана А. Валовіча сялян значнай уласнасці Дзярэчын. Так, служачы дзярэчынскага ўладання, якое належала на той час князям Адзінцэвічам, скардзіўся на суседскага «пана Василья Чалыга, иж ден в тот понеделок пршлый месяца августа двенадцатого дня... з многими помочниками...

наехавши мощно и квалтовным обычаем по домах подданных князя его милости пана его деречинских: у Евхима Сидоровича взял волт и з сохою и з парогамы, две сермяги, тридцать локот сукна, а в дицы пара полтрете локот сукна, двадцать локот полотна, кужелю, сорочек тонких девять, простиц синих чотыри, и чорных простиц две, намедцов девять, поес и з ытолииком, у выголику копа грошей, меду пресного ведри пин-

ских... У Станюковича две сохи волов, кляча, сермяга, топор. У Федыца Соболевича два волы з сохою и з парогамы, сермягу. У Трохима Нацевича волы два, кляча» [5, с. 66].

Грабежніцтва сялян, галоўным чынам магнацкіх уладанняў, з боку мясцовай шляхты ў XVI—XVII ст. не перапынялася. Так, у 1610 г. кніга Браслаўскага земскага суда сведчыць аб разрабаванні землянінам М. Рачкам падданных вёскі Перабродскай, якая належала старасце браслаўскаму Я. Тышкевічу. Ён (М. Рачка) «учинившисе жолнером и маючы пры себе оршак люди не мало, человек двадцат, наехавшы мощно квалтом на тое село, прозываемое Перебродское. А подвиявши замки у клете взял и мощно квалтал, погрэбил папервей у Орешко Кожедуба полотна тонкого кужельного, домовое работы локтей пятнадцат., кожухов бараних женских два, сермягу одну, купленную за сорок грошей, куров две, сыров углястых два» [6, арк. 63—64]. Шляхціцы-землеўладальнікі неаднойчы практыкавалі адкрыты гвалт супраць сваіх залежных падданных, а часцей супраць прыгонных свайго феадала-суседа. Прык-лад таму запіс у кнізе ваўкавыскага земскага суда за 1610 г. аб тым, што «пан Александр Жин, будучи на кгрунте того подданого его милости пана Масалского Андрея Фёдоровича без для ему жадное причины кием збил и нилитостиве зранил» [7, арк. 113].

Практикавалася і адкрытае самадурства землеўладальніка супраць падданага сялянства. Так, у 1628 г., як вынікае са справы суда Слонімскага павета, «пан Крыштов талко. в ден Святого Юря святаруского, выехавши з двора своего новопобудованого, названного Порече в повете Слонимском лежачого. А, едучи через село его милости среднее, заставши Боярку его милости имени Порецкого Татияну Борздиловну Адамовую Голосковую, перед воротаы дому её стоячую, и там на том месцу и врочыщу, невинне без дане прычины, менованую Голосковую шаблей в руку правую шкодливе ранил и обухом секиркою збил» [8, арк. 234].

Аб самавольствах і перавышэнні сваёй улады, у першую чаргу адміністратарамі і арандатарамі маёнткаў, сведчаць скаргі сялян. Ім было забаронена пісаць аб парушэннях вызначаных норм павіннасцей ды іншых злоўжываннях на сваіх гаспадароў-уладальнікаў. Але на арандатараў ды адміністрацыю прыгонныя мелі права скардзіцца. Што яны і выкарыстоўвалі, бо цярпелі найбольш за ўсё ад пасрэднікаў паміж землеўласнікамі і землекарыстальнікамі. Прыкладам таму мноства дакументальных крыніц. Адна з іх чалабітныя. У XVI ст. жонцы віленскага ваяводы Сафіі Гаштольдаўне валожынскія падданыя пісалі: «Жалуем государыни нашей милостивой на введника воложинского Дмитра Игнатовича. Государыня, нет ведома за што взял на нас безвинне сорок грошей, а тепер, милостивая государыня, такеж нет ведома за што выдал на вини копу грошей, а мы... ни вчомся не провинили... И на вины на нас узнимает, на толоки гонит с сохою и в сторону ходити кажет, а мы тое службы, но повинновати служити. То пак есть на том воли вашей милости, государыни нашей милостивое» [9, арк. 1]. Найбольш яскравым дакументам, які адлюстроўвае самавольства прадстаўнікоў адміністрацыі маёнтка, жорсткае іх абыходжанне з прыгоннымі сялянамі, з'яўляецца скарга жыхароў вёскі Стракожи Горацкай воласці (сучасныя Горы-Горкі), што была звернута ў 20-х гг. XVII ст. да сваіх уладальнікаў князеў Сапегаў. Напісана яна каларытнай старабеларускай мовай: «Мы убоже подданные волости Горские з села Сторокожи, ускаржаемся вашим милостям нашим милостивым панам на лавника сторокожского на име Рома Беззубца, который нам великие и незносные кривды чинит от колко лет. А не маючы перед ким

кривд наших переложит, толко пред вашею милостю: без винне на грабит, и грабежи у него чинуть. А коли почнем у него грабежов просит, тогды нас бьёт, мардует нас самих и детей наших. До пана нас удаёт и обмовляет, пахлебует и измовит на нас брать пану, то сам берёт во двое того. Суды несправедливы судит: хто даст болей, то тот прав. Не одного нас, наредив калекою, з маётности зсадивши. А грабежы, которые у него погинули, готовы вашим милостям показат на реестре. Ябедник лихий, присяжник, лихвар. С пугою железною ходит, што кат, нас самих, детей наших и псов бьёт. Дети, скоро обачывшы его с пугою идучого, то от него утекают, а псы и духу его боятся. А затым кланяемся и домовляемся у ваших милостей

наших милостивых панов, абы справедливост тае была учынена з него нам, а его з лавництва зложыли, а нам иного дать рачыли. А мы за щасливое мешкане и доброе здоровее ваших милостей, наших милостивых панов повини Пана Бога просит и за такую учынность нагородит» [10, арк. 6].

Як вынікае з тэксту згаданых двух дакументальных сведчанняў, што прадстаўляюць адпаведную шырокую крыніцазнаўчую базу, у скаргах XVI — першай паловы XVII ст. выяўляецца заўважная рыса тагачаснай сялянскай псіхалогіі: усе спадзяванні на паляпшэнне свайго становішча яны ўскладалі на пана-ўладальніка. На тое былі важкія прычыны, бо абараніць ад самавольстваў адміністрацыі і арандатару маёнткаў меў магчымасць толькі землеўласнік, што неаднакроць рабіў. Ад яго волі залежала працаздольнасць і заможнасць сялянскай гаспадаркі. А землеўласніку неабходны былі забяспечаныя моцным гаспадарчым патэнцыялам сялянскія думы. Таму і практыкавалася шляхецкая падтрымка стану працаздольнасці прыгонных падданных.

Адносіны пана і падданага. Безумоўна, найвышэйшую каштоўнасць ва ўсе эпохі, асабліва ў сярэднявеччы час, уяўляла сабой зямельная ўласнасць. У другой палове XVI — першай палове XVII ст. зямля належала вышэйшым колам феадальнага грамадства: вялікаму князю, дзяржаве, шляхце, царкве, часткова гарадам. Непасрэдныя земляробы права ўласнасці на зямлю не мелі. Тым не менш у XVI—XVII ст. сялянін не быў адасоблены ад свайго надзела. Ён з'яўляўся фактычна яго ўладальнікам, ва ўсялякім выпадку трымальнікам, распарадчыкам. Практычна ў гэты перыяд адсутнічаюць дакументальныя запісы аб падараваннях ці прода-жы сялян без зямлі, якраз наадварот, рабілася гэта з іх «землямі пашнымі і бортнымі, і з сенажацямі, з лясы і бары» [11, с. 24]. Што характэрна для часоў ВКЛ і Рэчы Паспалітай, зямельны надзел падданага прыгоннага замацоўваўся за ім дакументальна (інвентары) і перадаваўся дзецям ці бліжэйшай радні па спадчыне. Акрамя таго, у разглядаемы час сяляне ў шэрагу выпадкаў мелі магчымасць здзейсніць акт яе продажу ці залогу [11, с. 25].

У сваёй падтрымцы сялянскай гаспадаркі землеўладальнікі не абмяжоўваліся толькі сямейнай індывідуалізацыяй зямельнага надзелу. У агульным карыстанні цэлага сяла, ці лепш вызначыць сялянскай грамады, знаходзіліся сенажаці, лугі, выганы, лясныя «ўваходы», рыбныя ловы [12, с. 219]. Прадстаўлялася землеўласнікамі таксама як грашовая, так і прадукто-вая пазыка. Напрыклад, у 80-х гг. XVI ст. «Юргкел Юревич Дегтерович, подданный его милости пана Богуша Коптя, подкоморего его королевской милости Браславского..., взял есми грошей готовых монеты литовское осмдесят грошей, которые пенязя рок отдат на ден Пречистое Богородицы последний, у пана Стефана Петровича и пани Марины Ивановое. Я (Ю. Дзегцярэвіч. — П. Л.) маю за тые пенязи им на каждый недели служить по два дни» [13, арк. 1].

Праўда, неабходна адзначыць, што не заўсёды сяляне-пазычальнікі былі дакладнымі і спраўнымі ў звароце свайго доўгу. Так, падданыя вёскі Бусяш Слонімскага павета Мялешка Сцепановіч, Васіль Шерупа, Стась Мыслівец, Стась Цімушкевіч, Занец Масюковіч, якія належалі пану А. Трацяку, увесну 1599 г. запазычалі ў пана Юндзіла «ку

потребу на выживень» розную колькасць бочак жыта, ячменю, грэчкі. Пры гэтым абяцалі ўвосень вярнуць і за кожную пазычаную бочку аддзячыць чатырма каплунамі (пеўнямі, якіх адкормлівалі на мяса). Але прайшло тры гады (скарга ў суд пададзена ў студзені 1602 г.), сяляне пану Крыштафу Юндзілу, які ахвяраваў пазыку, «до сего часу... збожа, грошей и поклону не училися и не поотдовали» [14, арк. 92]. У той жа Слонімскі земскі суд у 1604 г. звярнуўся пан Мурза са скаргай, што ў 1602 г. да яго звярнуліся з просьбай аб ахвяраванні ў пазыку жыта «полтрети бочки меры косовское» сем падданных пана Кандароўскага з вёскі Ладзейніцы. Яны абяцалі, што гэтае пазычэнне ў тым жа годзе вернуць, «на поле вывезшы рассеют и заволочат», але прайшло больш за два гады, і доўг «до сего часу не отдали и отдати не хотят» [15, арк. 150].

Судовыя кнігі запоўнены запісамі аб невяртанні пазык, што браліся сялянамі часцей за ўсё ў паноў суседніх уладанняў. Так, у 1601 г. была пададзена ў Слонімскі земскі суд скарга

земянкi Дароты Янаўны, уладальніцы маёнтка Радвіловічы, аб тым, што падданы пана Лукаша Гарабурды Малафей Грынковіч з вёскі Сяргеевічы ў 1600 г. «на руки свое при людях добрых» пазычыў у яе брата Станіслава Яновіча сем бочак жыта, пяць аўса, аднаго вала. Пры гэтым пазычальнік абяцаў за кожную бочку «в гостинцу за почеканье» здарыць па гусю і «по дню з волами робити». Але брат пані Дароты не дачакаўся звароту доўгу — загінуў. Родная сястра нябожчыка была занепакоена, што пазыка будзе незваротнай, а прыгонны Малафей Грынковіч, «хотечы то себе скорыствовать, ...пожыток себе привлащает ку кривде и шкоде её немалой» [14, арк. 246—246 адв.].

Са зместу пададзеных дакументаў яскрава паўстае тыповы для сярэдневечнай беларускай вёскі факт. А менавіта: нягледзячы на тое, што пазыку ў суседняга пана браў падданы шляхціца-суседа, ён аддаваць яе не збіраўся ў большасці выпадкаў. Гэта вынікала з таго, што скаргнік выкладаў свае прэтэнзіі не да непасрэднага прыгоннага, а да яго ўладальніка. Такім чынам, шляхта судзілася, а сяляне-парушальнікі стаялі ў баку. Такое недабрачыннае неўмяшальніцтва з боку падданных у судовыя справы землеўласнікаў было для іх як бы лепшым варыянтам. Падобнае становішча выкарыстоўвалі таксама самыя ўладальнікі маёнткаў. Спрэчкі паміж суседнімі панамі часцяком вырашаліся ўдзелам падданных прыгонных. Так, у ліпені 1602 г. сяляне маёнтка Дзераўная Слонімскага павета атрымалі ад свайго пана Яраша Цямрука загад аб гвалтоўным збіранні ўраджаю з земляў суседняга пана. Гвалтаўнікі-прыгонныя «пожали.... бочок семдесят чотыри, .. до двора их милости пана Немерина Шито-вицкого в повете Слонимском лежачого отвезти мели, а иншого Дей чого немогли за тые два дни пожит, якобы побит и потоптат мели» [16, арк. 30—30 адв.].

Вышэйшая ўлада, безумоўна, выступала супраць канфліктнасці ў асяродку вышэйшага дзяржававызначальнага шляхецкага саслоўя. Пацверджаннем таму вытрымка з ліста караля Рэчы Паспалітай Жыгімонта III насельніцтву і кіраўніцтву Крэўскай воласці ў 1601 г.: «абы стан шляхетский в панствах наших межы собою покой посполитый заховал» [17, арк. 51 адв.].

Але паміж шляхтай узаемасупрацьстаянне не спынялася, а шырылася не толькі за кошт велічыні землеўладання, але і з-за колькасці высокапрацаздольнай рабочай сілы. Таму за валоданне сялянскім працоўным патэнцыялам ішла напружаная барацьба паміж землеўласнікамі. Гэта дакладна зафіксавана ў дакументальных крыніцах, якія сведчаць аб арганізацыі ўцёкаў дзеля адстойвання сваіх інтарэсаў і недапушчэння гвалтаўніцтва з боку панскіх слу-жачых і арандатарай.

Аб вывадзе падданных аднаго пана ў маёнткаў другога, што былі арганізаваны землеўласні-камі, сведчаць канкрэтныя факты. Так, у 1636 г. з маёмасці Жаркоўскі Мінскага ваяводства, які належаў М. Валовічу, ва ўладанне Лозава Рэчыцкага павета

панам Т. Біснікам была вывезена сялянская сям'я Андрэя Супэльца «и сына его Миколая Пастуховича з их жонами, детми и зо всею маёнтносьцю их рухомою, з быдлом рогатым и нерогатым». Трэба заўважыць, што падданы Валовіча быў далёка не бедным. Трымаў ён каня, двух валоў, столькі ж кароў, тры цёлкі, чатыры авечкі, пяць свіней, восем бочак збожжа, «при том одежды розное, то ест сермяги, кожухи, простицы, так же начыне и посуде домовою вшельское» [18, арк. 26 адв.].

Землеўладальнікі ўсялякімі захадамі імкнуліся ўтрымаць сялян у сваіх маёнтках. Яны выкарыстоўвалі практыку пазанадзельнага землекарыстання, гэта значыць, што падданым перадаваліся для апрацоўкі дадатковыя зямельныя ўгоддзі, за якія яны сплачвалі грашовую рэнту — паменшаны чынш. Земляробы бралі ў так званы «прыём» часам цэлыя валокі. У прынцыпе памер прыёмных зямель не абмяжоўваўся. Гаспадарка селяніна колькі магла апрацаваць зямлі, столькі магла браць [12, с. 63—64]. Дакументальна зафіксаваны сведчанні, калі сяляне пагражалі ўцёкамі сваім уладальнікам, калі яны не спыняць самавольствы. Так, у 20-я гг. XVII ст. сяляне вёскі Крукава Горацкай воласці скардзіліся Сапегам, што «если ласкваное милостивое панове, не будет, и полги (палягчэння) якое, тогда не можем вытерпеть так и великих незносных кривд..., то куды може разойдемсе» [19, с. 14].

Прычым прыгонныя падданыя не толькі пагражалі, але і на практыцы выконвалі свае абяцанні. Часам гэта абарочвалася для жорсткага ўладара значнымі стратамі. Напрыклад, у 1573 г. з маёнтка Высокае Слонімскага павета ад пана Хатылеўскага збеглі 11 гаспадароў, 7 з якіх мелі сем'і. Пры гэтым зніклі яны «со всеми маёнтносьцямі и зо всими статки домовыми, збожьем вшеляким, конми, быдлом великим и малым, землей не засеявши и хоромы опаливши и в пуссте покинувши, плату врочистого не заплативши, многие шкody починивши». Збеглі яны ў маёнтак Дзеравенскі Слонімскага павета ў вёску Харашэвічы [20, арк. 102]. У 1598 г. з маёнтка Васевіцкага Слонімскага павета ад пана Войцеха Талко ўцяклі гаспадар Леконец Дайліда з сынамі Ермолам і Піліпам. Уцёкі суправаджаліся натуральным рабаўніцтвам уладара. Па-першае, Дайліда застаўся вінен Талко 8 коп (480) грошаў. Па-другое, яго сын Піліп, які служыў у двары шляхціца, у час, калі той спаў, «положил па едвабни сятковый з мешкем у светлице стола узял, у котрым мешку было грошей монеты коп чотыри (240), а червоных злотых тридцат узял, теж пас жоны... обруч серебрянный, который стоял коп грошей двадцати трёх (1380) взял, теж шапку аксамитную, которая стоила коп грошей двох (120). То всё поравше утекли...» [21, арк. 328—328 адв.].

Часамі сяляне звярталіся да больш актыўных форм сацыяльнага пратэсту. А менавіта да адкрытых узброенных выступленняў супраць сваіх прыгнятальнікаў. Прыклад таму ўзбунтаванне падданых вёскі Гарыздычы Берасцейскага павета ў 1589 г. супраць свайго пана Бенья-ша Бухавецкага. Шляхціц сведчыў у гродскім судзе, што «або з намовы людское, чили по своей доброволы, взявши перед себе злый умысл и огурившись послушенства водлуг денное повинности свое мне, пану своему, не чынят, на работу не идуць и розказаня моего николи послушни бытии не хочуть». Калі ж уладальнік маёнтка разам з падзельнікамі вырашыў прымусам павыганяць сялян на паншчыну, яны, «зобравшись до купы, пану Буховецкому поведили...: дей ещё себе не посеяли, а кгда себе посием, тогда тебе на работу пойдём... иж тебе дило заслужыли водлуг повинности свое». Их адказу землеўласнік не сцяпеў і з пагрозай «иж дей не в тот час, коли вы хотите, але коли я кажу, тогда мне служите» загадаў закаваць у ланцугі двух падданых. Тады гарыздычане пачалі заклікаць: «киев дей на пана киев». Бухавецкі не ўстрымаўся і нагайкаю ўдарыў мужыка. Сяляне не супакоіліся і, «допадши киев и колья», пачалі дубасіць слуг панскіх і самага пана. Жорсткі «розрух стал межи» імі. Двух падданых, ініцыятараў пратэсту Юрку і Андрэя, да вязніцы ўзялі, а на Бухавецкім і яго людзях «ран

синих» было незлічона. Канфлікт скончыўся безвынікова як для сялян, так і для шляхты [22, арк. 391—191адв.]. Распачаўся ён, безумоўна, з прычыны панскай усёдазvole-насці і самадурства. Але не бязгрэшнымі былі і сяляне.

Усведамляючы той факт, што ў канфліктных міжмаёмасных справах адказнасць неслі, галоўным чынам землеўладальнікі, прыгонныя дзеля ўмацавання сваіх гаспадарак паглядалі на багацці суседніх уласнікаў і рабілі наезды якраз на іх землі. Прыкладаў таму мноства. Прывядзём найбольш тыповыя.

У 1606 г. Слоні́мскі земскі суд зафіксаваў скаргу пана Станіслава Рамбескага на падданных вёскі Косценева, якая належала шляхціцу Яну Жырноўскаму, што яны «уехавши в гай мой... Буйновский..., дерево на будоване годного личбою всего семдесят пят..., порубили и до домов своих села Костенева отвозили и отпровали» [23, арк. 180 адв.]. У тую ж судовую установу г. Слоні́ма ў 1639 г. была пададзена скарга ад адміністратара маёнтка Шылавічы Станіслава Ілхіна (уладанне належала Казіміру Сапегу) на падданных вёскі Петралевічы, уласнікам якой з'яўляўся Аляксандр Радзівіл. Сяляне «громадне забравшыся злодейским обычаем в час... въехавшы, потаемне вырубали дерева на будоване згожонаго двесте самых пнёв переличыв, на жерде порубанного дерева пнёв трыста, на коле дерева порубанного и зличыт трудно, однако трыдцат могло быт, и до домов своих (падкрэслена аўтарам — П. Л.) выпровожали и вывезли». Наўздагон ім накіраваліся сапежанскія ляснічыя і нагналі лесарубаў у Петралевічах ды ўбачылі нарабаванае дрэва, адно ўжо скінутае, а другое яшчэ на вазах.

Пераследнікі запыталіся ў сялян, навошта яны гэта зрабілі, учыніўшы іх пану найвялікшую шкоду. Але петралевічы ляснічых у вёску «для шуканя ревидованя не пустивши, и з села выгнали» [24, арк. 280—280 адв.].

Берасцейскі гродскі суд у 1589 г. атрымаў скаргу ад адміністратара Андрэя, які служыў пані Гаркоўскай у маёнтку Лысчычы, аб тым, што «видел есми сеножат на врочищу Хребуты-ховищине покашоно на воз сена, которую сеножат подданный пана Лысчинского покосил своволне Ивашко» [25, арк. 505—505 адв.]. У 1566 г. князь Фёдар Палубенскі скардзіўся на падданных Бродзенскіх князя Канстанціна Вішнявецкага, якія, «нагнавши быдло своё (падкрэслена аўтарам. — П. Л.): кони, волю и иншие на властивую сеножат мою под двором Усемирским выставили и вытравили» [26, арк. 214—214 адв.]. Гродскі суд г. Бярэ́сця ўнёс у актавую кнігу скаргу пана Васіля Калечыцкага аб тым, што падданы шляхціца Міхаіла Сас-ноўскага Марцін Скрыплевіч «на кгрунце... властным... во именью Здитовецком.... Куропатов семеро обычаем злодейским половил и... себе побрал» [27, арк. 115].

Як вынікае з запісу ў сектавай кнізе Слоні́мскага земскага суда 1608 г., у папярэднім 1607 г. двое падданных маёнтка Палонка пана Бруханскага «сами зо злого, а свовольного умыслу своего прышедши с огнём до пушы их милости панов Веселинов Деревенское, на урочищу Добрушино, змову пушу. огнём попалили и немалую шкоду у той пушы пожаром учинили» [28, арк. 184—184 адв.].

Зыхозячы з вышэйпрыведзеных цытат, неабходна падкрэсліць (гэта і зроблена), што ўсё набытае сялянамі супрацьпраўным шляхам звозілася да «дамоў сваіх» ці здзяйснялася паводле «сваіх умыслаў». Тое азначае, што яны, калі рабілі гэтыя практычна грабежніцкія наезды на чужыя маёнткі, былі ўпэўнены ў беспакаранасці, бо разборкі паміж сабой у судовых установах вялі іх гаспадары-землеўласнікі, а выканаўцы незаконных учынкаў знаходзіліся збоку. Гэта, на самой справе, атрымлівалася ў болшасці выпадкаў.

Такім чынам, са згаданых дакументальных крыніц, кола якіх можна значна пашырыць, вынікае, што шляхецка-сялянскія ўзаемаадносіны не былі адназначна канфрантацыйнымі. Яны паўстаюць як шматузроўневыя. Калі прыгонныя з'яўляліся

падданымі магнатаў ці заможнага наблітэта, то яны траплялі пераважна пад уладу адміністратараў маёнткаў ці арандатараў, якія за пэўную грашовую суму атрымлівалі ва ўладанне частку зямельнай уласнасці значных землеўладальнікаў. Часовых гаспадароў, сярод якіх у большасці выпадкаў адзначаліся служачыя ці сярэдняй рукі шляхта, зусім не турбавала, што сабой будзе ўяўляць па сваёй працаздольнасці сялянская гаспадарка праз 3—5 гадоў. Таму практычна ўсе гвалтаўніцка-грабежніцкія акты ў адносінах да падданных здзяйсняліся адміністрацыяй і арандатарамі маёнткаў, супраць якіх у першую чаргу накіраваны быў сялянскі пратэст. Да непасрэднага ўладара адносіны прыгонных былі спагадлівыя, бо той мог абараніць маёмасць падданных і забяспечыць трывалую моцнасць сялянскай гаспадаркі. Рэдкія самавольствы ў дачыненні да сваіх падданных з боку гаспадароў-уладальнікаў адбываліся ў большасці выпадкаў з прычыны неадэкватнасці з боку шляхціца.

Тым не менш матэрыялы земскіх і гродскіх павятовых судаў другой паловы XVI — першай паловы XVII ст. утрымліваюць звесткі аб жорсткіх адносінах прадстаўнікоў вышэйшага саслоўя да падданных сялян. Але гвалтаўніцтва над прыгоннымі, грабежніцтва іх маёмасці ажыццяўлялі галоўным чынам землеўласнікі суседніх уладанняў.

З другога боку, тыя ж дакументальныя крыніцы змяшчаюць матэрыял аб супрацьпраўных паводзінах сялян у дачыненні да шляхты. Праўда, да сваіх непасрэдных гаспадароў прыгон-ныя адносіліся, як правіла, лаяльна, пратэсты супраць іх былі рэдкімі, адзінкавымі выпад-камі. Незаконныя акты парубак, пакосаў, патраваў ды прамога грабежніцтва ўчыняліся га-лоўным чынам на тэрыторыях суседніх землеўладальнікаў. Тлумачыцца гэтае становішча тым, што судовыя разборкі па канкрэтных фактах правапарушэнняў адбываліся часцей за ўсё паміж шляхтай.

ЛІТАРАТУРА

1. Гісторыя Беларускай ССР: у 5 т. / рэдкал.: К. І. Шабуня (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск : Навука і тэхніка. 1972. Т. 1. 631 с.
2. Первый Литовский статут / редкол.: С. Лазутка (отв. ред.). Вильнюс : Минтис, 1985. Т. 1. 670 с.
3. Спиридонов М. Ф. Закрепощение крестьянства Беларуси XV—XVI вв. / М. Ф. Спиридонов. Минск: Наука и техника, 1993. 223 с.
4. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей — НГАБ). Ф. 1747. Воп. 1. Спр. 2 — Брас-лаўскі земскі суд.
5. Социально-политическая борьба народных масс Белоруссии. Конец XIV в. — 1648 г.: сб. документов и материалов: в 3 т. / Гл. арх. упр. при СМ БССР и др.; сост. З. Ю. Копыцкий [и др.]; редкол.: А. М. Мелешко [и др.]. Минск : Наука и техника, 1988. Т. 1. 304с.
6. НГАБ. Ф. 1747. Воп. 1. Спр. 2 — Браслаўскі земскі суд.
7. НГАБ. Ф. 1710. Воп. 1. Спр. 1 — Ваўкавыскі гродскі суд.
8. НГАБ. Ф. 1785. Воп. 1. Спр. 30.
9. Архіў Санкт-Пецяргаўскага аддзялення інстытута гісторыі РАН. Калекцыя 124. Воп. 1. Спр. 119.
10. Бібліятэка Акадэміі навук Літвы. Адзел рукапісаў. Ф. 17. Спр. 104.
11. Голубеў, В. Ф. Сялянскае землеўладанне і землекарыстанне на Беларусі: XVI—XVIII ст. / В. Ф. Го-лубеў. Мінск : Навука і тэхніка . 1992. 176 с.
12. Голубеў, В. Ф. Сельская абшчына ў Беларусі XVI—XVIII стст. / В. Ф. Голубеў. Мінск : Беларуская навука, 2008. 407с.
13. Дзяржаўная рэспубліканская бібліятэка Літвы. Ф. 93. Спр. 1930. Адзел рукапісаў.
14. НГАБ, Ф 1785. Воп. 1. Спр. 18 — Слоні́мскі земскі суд.

15. НГАБ. Ф. 1785. Воп. 1. Спр. 20 — Слоні́мскі земскі суд.
16. НГАБ. Ф. 1785. Воп. 1. Спр. 19 — Слоні́мскі земскі суд.
17. Расійскі дзяржаўны архіў старажытных актаў. Ф. 389. Воп. 1. Спр. 289 — Метрыка ВКЛ.
18. НГАБ. Ф. 694. Воп. 5. Спр. 97 — Фонд Радзівілаў.
19. *Лойка, П. А.* «Ускаржаемся вашым милостям» / П. А. Лойка // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. 1986. № 3. С. 13—14.
20. НГАБ. Ф. 1785. Воп. 1. Спр. 9 — Слоні́мскі земскі суд.
21. НГАБ. Ф. 1737. Воп. 1. Спр. 4 — Слоні́мскі гродскі суд.
22. НГАБ. Ф. 1705. Воп. 1. Спр. 2 — Брэ́сцкі гродскі суд; акты, издаваемые Виленской археографической комиссией для разбора древних актов. Вильно, 1872. Т. 6.
23. НГАБ. Ф. 1785. Воп. 1. Спр. 21 — Слоні́мскі земскі суд.
24. НГАБ. Ф. 1785. Воп. 1. Спр. 34 — Слоні́мскі земскі суд.
25. НГАБ. Ф. 1705. Воп. 1. Спр. 2 — Брэ́сцкі гродскі суд.
26. НГАБ. Ф. 1785. Воп. 1. Спр. 1 — Слоні́мскі земскі суд.
27. НГАБ. Ф. 1705. Воп. 1. Спр. 1 — Брэ́сцкі гродскі суд.
28. НГАБ. Ф. 1785. Воп. 1. Спр. 22 — Слоні́мскі земскі суд.

SUMMARY

The article contains documentaries and analysis on the complicated and insufficiently known problem of the relationship between the superior estate and the most numerous class of the medieval society of the Great Duchy of Lithuania. Their relationships were not only confrontational, but multilevel because of the dependence on the landowners' wealth, consequence and economic activity. The mutual relations varied from peasants' loyalty to their masters to cruel confrontation with the management and the holders of estates.